

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 4

Господарство та економічна думка Середньовіччя

(кінець V–XV ст.)

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

Тема 4. Господарство та економічна думка Середньовіччя (кінець V–XV ст.)

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя
2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації
3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя

У добу середньовіччя сформувалися такі основні цивілізаційні системи: Західна (Західноєвропейська, Східноєвропейська) та Східна (Мусульманська, Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна) із традиційними регіональними цивілізаційними суспільствами. Визначальним чинником їх суспільно-цивілізаційного розвитку був вплив релігійних заповідей і вчень.

Розвиток суспільств середньовічного Сходу (Індійсько-Південноазійського та Китайсько-Далекосхідного регіонів), де були поширені ідеї індуїзму, буддизму, конфуціанства і даосизму, визначали такі базові релігійно-етично господарські характеристики:

Системоутворюючою основою економічного розвитку були державна (державно-общинна) форма власності та збереження господарського значення селянської поземельної громади, влада-власність, що дозволяло адміністративно-бюрократичному апарату при виконанні організаційно-господарських функцій розпоряджатися суспільним продуктом. Отже, зберігалися ознаки «азійського способу виробництва».

Економічну думку визначає розгляд питань державного управління, оподаткування та наповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. *Мусульманська цивілізація* поєднувала як риси суспільств «азійського способу виробництва», так і особистісне розуміння людини та Бога, активне відношення до життя. Ісламська релігія утвердилася як єдино справедлива, була фундаментом мусульманської державності, освячувала єдність світського і духовного, зміцнювала соціальні горизонтальні зв'язки, самоорганізовувала мусульман у релігійних і військово-політичних цілях. .

Основним джерелом економічної думки є **Коран** (630–632) — священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Коран (від араб. «аль-корані»), що перекладається як читання вголос, повчання) є збіркою проповідей, обрядових і юридичних положень,

заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, складених на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда впродовж 610–630 рр. Вивчення і тлумачення Корану поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву.

Спільними історичними коренями Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізації є, по-перше, пізньоантична та варварська суспільні системи Західного та Східного Середземномор'я, по-друге, християнство. Згідно Біблії Бог є особистість і творець світу. Людина створена Богом по своєму образу і подобою. Він наділив її розумом, почуттями, волею і діяльною природою. Індивідуальне життя конкретної людини є унікальним, Завдання людини — виконувати заповіді Божі, який зробив людину господарем на землі з активним відношенням до світу.

Визначальним моментом розходження Східної та Західної християнських цивілізаційних систем було падіння Західної імперії та піднесення Візантійської (Східно-Римської імперії) в кінці V ст. Вченими досліджено відмінності Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій.

Цивілізаційними основами Східнохристиянських суспільств були такі. Християнство ґрунтувалося на платоновсько-неоплатонічні традиції з бачення людини у Космічній ієрархії, з переважанням загального над індивідуальним. Церква переймалася ідеєю загальної долі людей. Кожна людина ідентифікується з державністю. Проповідувалася єдність церкви та держави при провідній ролі останньої. Імператор фактично мав світську та духовну владу, вважався посередником між богом і людьми, назначав і розв'язував суперечки між чотирма патріархами: Олександрійським, Ієрусалимським, Антиохійським і Константинопольським.

Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація досягла найвищої могутності в середині VI ст. Із другої половини VI ст. війни із слов'янами і болгарським царством, соціально-конфесійна боротьба, відома як іконоборчество, напади турок-сельджуків призвели до занепаду імперії та зменшення її кордонів. У 1453 р. Візантійська імперія була знищена турками-османами, які заснували Османську імперію з центром у Константинополі.

Економічна історія Візантії — варіант романізованого феодалізму. У середині VI ст. було кодифіковано римське право. Держава виступала як організуюча та контролююча всі сфери життя сила, осмислювалася як проекція божественного порядку на землі. В соціальному відношенні головне значення мав поділ на представників бюрократичного командно-адміністративного апарату та підвласних, які виконували повинності та сплачували податки.

Державне регулювання було визначальною рисою візантійської економіки: регламентувалася господарська діяльність ремісників і купців;

фіксувалися ціни на хліб, м'ясо і рибу; заборонялося створювати запаси товарів для запобігання спекуляціям. Іноземні купці мали зупинятися у відведених місцях не більше як три місяці.

Західнохристиянська цивілізація розвивалася на чотирьох основних засадах. По-перше, за умови латинського християнства та єдиної церковної організації. Латинське християнство є індивідуалістичним та раціоналістичним. Із XI ст. домінувала правова установка. Людина визначалася як суб'єкт права (визначалося законодавством на основі римського права). Відносини з богом будувалися за моделлю: проступок (гріх) — покарання. Кожна душа постає перед Божим Судом зразу після смерті, тому на перший план висувалася ідея особистої віри, доказовості істинності віри для себе і оточуючих. Впродовж V–VI ст., коли постійно воювали варварські королівства, правителі яких прийняли християнство в аріанській формі, романоязичне населення об'єднувалося навколо місцевого латинського духовенства, єпископів римського папи. Папа був вищим авторитетом, намісником апостола Петра на землі. По-друге, влада імператора була легітимною, світська та церковна влада були розділені. Панувала концепція незалежності церкви від держави (висунута у кінці IV ст. святим Амвросієм.). Римський папа один, а держав і правителів багато. По-третє, зберігалися традиції самоуправління міських комун. По-четверте, ієрархія відносин, пов'язана з особистою присягою вірності васалів сеньйору та умовне (рицарське) тримання землі.

2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації

Вивчення історії економіки суспільств Західно християнської цивілізації традиційно пов'язано з виявленням характерних ознак зародження і становлення (генезису), панування (класична форма) та розкладу феодалної економічної системи (від пізньолатинського feodum — «маєток»).

Сучасна історіографія, відмовившись від визнання феодалізму як суспільно-економічної формації, залишає розуміння господарського розвитку західноєвропейського суспільства як феодалної економічної системи.

В історико-економічній літературі панує така **періодизація феодалної економіки держав Західної Європи:**

- *період генезису (раннє середньовіччя) — V–X ст.;*
- *період класичної (зрілої) феодалної економіки (високе середньовіччя) — XI–XIII ст.;*
- *період кризи феодалної економіки: руйнування її основних ознак і формування простого товарного виробництва як укладу в пізньому середньовіччі — XIV–XV ст.*

Генезис феодальної економіки — перехідний період, процес становлення її основних ознак, розглядається з точки зору взаємовпливу античних і варварських економічних відносин. *Виділяють такі типи генезису економіки феодалізму:*

- *романський*, тобто на основі синтезу (переважання або рівності) господарських інститутів пізньоантичного суспільства (господарської спадщини Римської імперії) та варварських соціально-економічних відносин (на територіях, що входили до Римської імперії: сучасних Франції, Іспанії, Італії);

- *общинногенний (безсинтезний)*, тобто на основі розкладу общинних відносин із відсутнім або незначним впливом античності (на території Англії, Німеччини, скандинавських і слов'янських країн).

Гене́за феодальної економіки поряд із формуванням та розвитком універсальних ознак мала свої особливості в кожній країні.

Еволюція феодальної економіки традиційно аналізується на основі Франкського королівства на території Галії. Сучасна наука відмовилася від визначення процесу феодалізації в інших країнах, як нетипового, незавершеного. Феодальна економіка в тій чи іншій країні досліджується як національна модель (французька, англійська, скандинавська, польська, руська тощо).

Період класичної феодальної економіки характеризувався завершенням процесу формування феодальних відносин, їх утвердженням і розквітом. У науковій літературі класична феодальна економіка має наступні загальні ознаки.

- Низький рівень розвитку техніки та знань, ручне виробництво та індивідуальні виробничі навички. Сформувалися аграрна, промислова та обігова сфери економіки. Переважання аграрного сектору над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.

- Соціально-політичний устрій будувався на ієрархічній структурі, що будувалася на основі різних форм особистої залежності та відповідною системою земельних володінь.

- Панування феодальної власності на землю: а) монопольної (лише клас феодалів мав право власності на землю), б) умовно-спадкової,

в) ієрархічної на основі сеньйорально-васальної системи за принципом «нема землі без сеньйора». Поєднання права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування.

➤ Феодальна: особиста, економічна (поземельна), судово-адміністративна, військово-політична — залежність селянина від землевласника (позаконотичний примус).

➤ Рентні відносини в сільському господарстві. Основні види земельної ренти: натуральна, відробіткова та грошова, як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина.

➤ Панування натурального господарства та простого відтворення, розвиток простого товарного виробництва, як економічного укладу;

➤ Корпоративний характер економіки. В організації та регулюванні економіки визначальне значення мали корпоративні станові об'єднання (рицарські, ремісничі, купецькі).

➤ Організаційно-господарські форми: феодальний маєток і селянське господарство, реміснича майстерня і цех, торгова гільдія. Переважало дрібне виробництво в сільському господарстві та ремеслі.

➤ Соціальні відносини характеризували вертикальні відносини панування і підкорення між землевласниками і залежними селянами; покровительства і служби, сюзеренно-васальні між представниками різних категорій панівного стану. Проте у містах соціальні відносини будувалися на горизонтальних зв'язках між рівними суб'єктами.

Починаючи з XII ст. відбувалася активна господарська діяльність. Формувалася ефективна система сільського господарства та промислово-торговельного господарювання. Важливе значення мали монастирі, господарство яких ґрунтувалося на раціональних основах. Церква освятила

своїм авторитетом поважне ставлення до фізичної праці та практичності. Поступово основними носіями цих ідей стало торгово-ремісниче населення міст.

Господарський розвиток знайшов відображення в економічних ідеях представників католицької церкви, найвидатнішими з них є Тома Аквінський і Нікола Орем.

Панівна релігійна філософія — схоластика — намагалася спрямовувати та контролювати практичну діяльність людини, поставити науку в залежність від релігії. Економічна думка розвивалася під впливом канонічної доктрини, яка трактувала економічні проблеми з точки зору християнської релігії та античної традиції. Становлення канонічної доктрини пов'язано з ім'ям монаха Граціана, який у XII ст. склав «Зведення канонічного права».

Найвідомішим представником канонічної доктрини є домініканський монах і богослов **Тома Аквінський** (Аквінат, 1225–1274). Його праця «Сума теології», яка ґрунтувалася на положеннях Біблії, богословських творів, вченні Аристотеля, була визнана католицькою церквою єдино правильною філософсько-теологічною системою, отримала назву томізму.

Досліджуючи економічні явища та процеси, Тома Аквінський розглядав їх як поєднання суперечностей (схоластичний спосіб міркування), використовував принцип подвійної оцінки:

- виступав за підпорядкування світської влади духовній;
- обґрунтовував соціальну нерівність з точки зору майнової нерівності, вважав, що приватна власність є законним інститутом людського суспільства. Власне Бог встановив такий порядок, який дає змогу людям жити відповідно до визначеної станової ієрархії, розподіляє функції управління і підпорядкування;
 - розглядав багатство як матеріальні блага, створені працею, яка є необхідним засобом для забезпечення життя людини. З точки зору натуралістичного підходу поділив багатство на природне (харчування, земля, житло тощо) та штучне (золото, срібло);
 - проголосив основою добробуту натуральне господарство і економічну самодостатність феодального маєтку, землеробство галуззю господарства, схвалено божественним законом. Одночасно зазначав необхідність товарно-грошових відносин, аналізував торгівельну діяльність з точки зору дозволеного та недозволеного;
 - виникнення грошей пояснював домовленістю між людьми для зручності обміну. Визнавав необхідність грошей як міри вартості та засобу обігу, зауважував, що гроші є товаром, оскільки існує торгівля грошима між міняйлами;

- відповідно до традицій католицької церкви засуджував лихварство як «ганебне ремесло». Купці та лихварі можуть привласнювати торговельний прибуток і лихварський процент лише як плату і нагороду за працю, за відстрочку в оплаті боргу, компенсацію втрати можливого доходу, транспортні та матеріальні витрати, ризик, подарунок.

Криза феодалної економіки (XIV–XV ст. включно) була пов'язана з розвитком товарно-ринкових відносин. Просте товарне виробництво сформувалося як економічний уклад. В аграрній економіці відбувся переворот, змістом якого було перетворення грошової ренти на основну форму присвоєння додаткового продукту землевласником-феодалом, формування вільного селянського стану. Поширювалися товарно-грошові відносини. Місто стало центром промисловості та торгівлі, руйнувало господарську обособленість феодалних маєтків. У містах формувалася клас буржуазії. Економічне життя будувалося на раціоналізмі та прагматизмі, які пов'язані з грошима та розрахунком. Зміцнювалася центральна влада. Руйнувалися васальні відносини. Значення дворянства як політичної сили зменшувалося.

Уповільнюючими чинниками були події XIV ст., голод 1315–1318 рр., демографічна криза середини XIV ст. через чуму, Столітня війна (1337–1453 рр.), розкол католицької церкви (утвердження на папський престол двох пап: у Римі та Авіньйоні), селянські повстання («Жакерія» у Франції, Уота Тайлера в Англії). Від чуми 1347–1355 рр. та епідемій 60–70-х рр. XIV ст. у країнах Європи загинули 24 млн осіб.

Французький вчений-монах Ніколи Орем (Оресм) (1323–1382 рр.), аналізуючи економічне життя, у праці «Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей» дав визначення грошам, як економічної категорії. Гроші — це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Вчений одним з перших обґрунтував металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Розвиток феодалної економіки у значній мірі визначався пануванням політичних факторів над господарськими. Раннє середньовіччя було періодом ранньофеодалних монархій, формування соціальних і правових основ феодалного суспільства. Сформувалися тенденції до політичної незалежності та феодалного роздроблення.

Класичне та пізнє середньовіччя у Франції — це період феодалної роздробленості та започаткування політичного об'єднання країни під час правління королівської династії Капетингів (987–1328 рр.). У XIV ст. королі

династії Валуа (1328–1589 рр.) стали верховними сеньйорами, завершили економічне та політичне об'єднання Франції, що за державним устроєм перетворилася на станово-представницьку, а в другій половині XV ст. — абсолютистську монархію. В **Англиї** з часу норманських завоювань королівська влада мала загальнодержавний характер. Судові та фіскальні сеньйоральні права феодалів (глафордів, а пізніше — лордів) були обмежені. Наслідком боротьби феодалів з королівською владою стало прийняття Великої хартії вольностей (1215 р.), що закріпила станові права світських і духовних феодалів, одночасно обмежувала свавілля держави щодо тих станів, які переходили до ринкових відносин. У 1345 р. Англія стала парламентською монархією. У **Німеччині** король саксонської династії Оттон I в 962 р. проголосив відновлення Римської імперії, до якої увійшли італійські землі (з кінця XII ст. — Священна Римська імперія, а з кінця XV ст. — Священна Римська імперія германської нації). Проте принцип виборності імператорів, їх намагання поєднати світську та церковну владу, а також сеньйоральний сепаратизм послабили централізацію. «Золота булла» 1356 р. юридично оформила самостійність феодалських князівств Німеччини.

Процес генезису феодалної економічної системи пов'язаний, в першу чергу, з формуванням феодалної власності на землю та соціальної структури феодалного суспільства.

Прикладом класичної моделі генезису феодалного господарства романського типу вважається його становлення у **Франкському королівстві** в V–X ст. За часів правління Карла Великого (771–814 рр.) держава досягла найвищої могутності. Згідно Верденського договору 843 р. відбувся розподіл імперії Карла Великого на три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське та Середньофранкське, що стало важливим етапом в історії Франції (назва з'явилася в X ст.), Німеччини та Італії.

У VI–VII ст. економічний розвиток Франкської держави відбувався в умовах співіснування двох економічних укладів: протофеодалного (колонатного) та общинного. Галло-римські землевласники володіли землею, організовували господарство і регулювали майнові відносини за нормами римського права. Зберігалися велике землеволодіння та колонатна система як основа сільського господарства. Франки, як свідчить кодекс законів «Салічна правда», на початку VI ст. жили вільними землеробськими громадами, що становили основу господарської організації. Громада була верховним власником землі, франки не могли передавати свою землю без її дозволу. Землі громади формувалися за рахунок державних земель, наданих ще за часів імперії та франкськими королями, присвоєння земель великих власників — галлів (існують припущення щодо захоплення германцями 1/3 їхніх земель). Право приватної власності патріархальної родини

поширювалося на рухоме майно та садибу. «Салічна правда» свідчить про недоторканість особистої власності, встановлює систему покарань за її порушення. Орні землі перебували у спадковому володінні сім'ї за чоловічою лінією, а пасовища, луки і ліси (*альєнди*) — в загальному користуванні членів громади. Після збору врожаю та сінокосу наділи ставали колективним пасовищем (система відкритих полів). Вирощували зерно, у тваринництві переважало екстенсивне свинарство. Франки одночасно були землеробами і воїнами. У соціальному відношенні поділялися на вільних, сервів (рабів) і літів (напіввільних). Через соціальне та майнове розшарування франків існував поділ на знатних і вільних; великих, середніх і дрібних землевласників. За вбивство вільного франка необхідно було сплатити штраф у 200 солідів, дружинника — 600, римлянина — 60, римлянина на службі короля — 300 солідів.

У VIII–IX ст. у Франкській державі *алодіальна та римська приватна власність трансформувалася у феодалну, склалася єдність піраміди влади та ієрархії землеволодіння. Сформувалися такі класи, як феодалі — утримувачі феодалів, та феодално залежне селянство.* Ці процеси в науковій літературі отримало назву аграрного перевороту.

Аграрний переворот спричинили такі економічні та соціально-політичні чинники: а) натуральне господарство, економічні переваги великого землеволодіння порівняно з господарством громади та сім'ї; б) вичерпаність земельного фонду для дарувань; політична та фінансова слабкість центральної влади внаслідок боротьби за владу між особами королівських родин, внутрішні міжусобиці, територіальна роздробленість на окремі королівства, герцогства, графства та баронії; в) війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами; г) формування у франків професійної військової верстви — лицарів, необхідність забезпечення їх землею для виконання обов'язків (бойове спорядження і кінь коштували дорого, отже військову службу могла виконувати особа, яка мала не менше чотирьох мансів землі (площа манса становила в середньому 6–16 га).

XI–XIII ст. були періодом зрілих феодалних аграрних відносин. Панувала феодална власність на землю. Існували такі її види: королівська, світська, духовна. Ієрархія соціальних і земельних відносин на основі договору між сеньйором і васалом обмежувала права феодалів на землю. Ці відносини були верховними (алодіальними, носіями яких була королівська влада), сеньйоральними та васальними (рицарське утримання землі). Економічний зміст васальних відносин полягав у перерозподілі феодалної ренти між членами панівних верств населення. За правом *майорату* феодал повністю (або дві його третини) успадковував старший син. Із XII ст. феодал відчужувався, але покупець визнавав васальний договір. У Німеччині лени

охоплювали, крім землі, податки, мито, посади, карбування монет. Ленне право регулювало всі сторони господарського життя.

У XIV–XV ст. відбулися зміни в аграрних відносинах та організації сільського господарства, що мали значення аграрного перевороту. Докорінні зміни виявилися у таких загальних процесах, як:

- викуп селянами особистої свободи без землі, майнове розшарування;
- основними формами селянського землекористування були спадкове, протягом життя та оренда. Формувалися різні типи селянських господарств: економічно заможні із власною або орендованою землею, малоземельні та безземельні;
- доменіальні землі здавали в оренду на один–три–дев'ять років, що давало змогу швидко пристосуватися до змін економічної кон'юнктури, або для їх обробітку використовували найману робочу силу;
- зростання економічної ролі селянського господарства та зменшення домену, значення його зберігалось у галузях, зорієнтованих на ринок: тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, садівництві, городництві;
- комутація земельної ренти — заміна відробіткової та натуральної ренти фіксованою грошовою (цензом). Цензова система при розширенні виробництва в господарстві селянина і зростанні цін на сільськогосподарську продукцію забезпечувала збільшення доходів і виробничих витрат. Заміна феодальних повинностей фіксованими платежами;
- зменшення сеньйоральної та зростання державної (податкової) залежності селянства;
- зростання товарності сільського господарства, втягування у товарно-грошові відносини феодальних і селянських господарств, становлення стійких економічних відносин між селом і містами, сільським господарством і промисловістю.

Економічні процеси у сільському господарстві були зумовлені сукупністю соціально-економічних та політичних причин, серед яких: а) демографічна криза внаслідок чуми середини XIV ст., коли протягом наступних 100 років населення Європи зменшилося на третину, а населенні пункти — на 50%; б) внутрішні суперечності у феодальному маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби власників і селян; в) зростання міст і збільшення обсягів товарного виробництва, що створювало можливості для ринкового розвитку сільського господарства; г) формування централізованих монархій

та посилення центральної влади, поступовий перехід селян під юрисдикцію держави; д) заміна класичного феоду рентним, коли васал отримував за службу лише ренту з наданої у користування землі або грошову винагороду. Це руйнувало феодальну ієрархію. Основу васальних відносин становили гроші, а не земля; є) масові народні повстання проти феодального гноблення (наприклад, повстання Уота Тайлера у 1381 р. в Англії, Жакерія в 1385 р. у Франції).

Шляхи реформування сільського господарства у кожній країні мали свої особливості.

У **Франції** королі руйнували норми васального права. Дворянство переходило на королівську службу, не займалося господарством. Зменшення доменіальних земель зумовило утворення так званої чистої («селянської») сеньйорії. Селяни користувалися землею на правах цензиви або оренди. Феодали зберігали монополію на землю та систему баналітетів. Селяни без обмежень продавали, закладали, заповідали цензову та купували землю, що сприяло формуванню селянської власності. Оренда забезпечувала сеньйорії 80% доходів. Найчастіше укладали договір короткотермінової оренди — на три-дев'ять років. Використовувалася наймана праця.

В **Англії** існували такі типи селянських господарств: *фригольдерські* з правом землевласності; *копігольдерські* («протягом усього життя») на основі землекористування з виплатою грошового фіксованого цензу; *ореновані*. Розпочалося формування верстви фермерів (йоменів) — вільних орендарів, які займалися вівчарством або були посередниками між власниками та утримувачами землі. Використання найманої праці стало звичним явищем. Проте англійські селяни не домоглися спадкових прав на землю, як у Франції.

Особливістю аграрного розвитку Англії було започаткування реформи землеустрою — ліквідації системи черезсмужжя та відкритих полів, об'єднання феодалами та заможними селянами земель в одну ділянку, її обгородження і вилучення з примусової сівозміни, обмеження прав селян щодо користування громадськими землями. Як наслідок, значна частина селянства зазнавала обезземелювання і ставала батраками (коттерами).

У **Німеччині** на північно-західних землях сформувалася значна верства вільних заможних селян-орендарів — майєрів, які займалися товарним господарюванням на 4–7 повних наділах, використовували найману працю та передавали землі в суборенду. На південно-західних землях переважали дрібні господарства селян на здольщині або половинщині. Власниками ґрунтів ставали міщани. На колонізованих заєльбських (східних) землях аграрні відносини ґрунтувалися на основі так званого *німецького права*. Колонізація (локація) відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях за трипільною системою. Її організовував спеціальний локатор-

осадчий на основі локаційної грамоти. У процесі землеустрою орні землі об'єднували на основі трипільля в компактні поля, кожне з яких ділилося на ниви відповідно до кількості селянських господарств. Селянська родина отримувала три ниви (озиму, яру і парову), що складали в сукупності гуфу землі, що в два-три рази було більш ніж у Старій Німеччині (вважають, що гуфа була фламандського взірця, в середньому 16,8 га), платила *чинш* (слов'янська назва цензу), десятину і земельний податок на користь князя.

У другій половині XV ст. на німецьких землях, особливо в Остельбії, почалася феодална реакція. Феодалний маєток перебудовувався на *фільварок* — *багатогалузеве, товарне господарство, виробництво в якому організовувалося на доменіальній землі на основі відробіткової ренти селян з власною тягловою силою та інвентарем*. Земля фільварку (домену) збільшувалася за рахунок селянської та громади. Селянські господарства обезземелювалися. Кількість повнонадільних селянських господарств залишали такою, щоб їх тягловою силою та інвентарем обробити землі фільварку.

Сільське господарство впродовж XI–XV ст. було панівною галуззю економіки. Традиційно розвивалися рільництво, городництво, садівництво і тваринництво. Сільське господарство повільно прогресувало завдяки внутрішній колонізації земель, удосконаленню агротехніки, знярядь праці та організації виробництва, підвищенню виробничого досвіду селян. Значну роль відіграла матеріальна спадщина Римської імперії. В XIV–XV ст. сільське господарство почало набувати товарного характеру, посилилася господарська спеціалізація регіонів. Накопичувалися знання з агрономії, з'явилася спеціальна література для популяризації раціоналізаторських методів господарювання. Однак вона була доступною лише для феодалів. Селяни господарювали, дотримуючись давніх звичаїв.

3. Періодизації феодалної економіки на території України (VI–XV ст.)

Розвиток феодалної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодалної економіки, утвердження в XVI ст. і збереження до середини XIX ст. феодално-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодалної економіки на території України залишається дискусійним. Поширеним є поділ на такі періоди.

- VI ст. — 30-ті рр. XII ст. — період становлення (генезису) феодалної економіки. Охоплює два етапи: 1) VI–VIII ст. — у межах державно-племенних об'єднань склавів та антів (VI–VII

ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою «Руська земля» (VIII–IX ст.); 2) в умовах Київської держави (882 р. – 30-ті рр. XII ст.). У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер. Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася.

➤ *XII–XV ст.* — період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII ст. – першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (в той період були Київське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV – XV ст.

➤ *XVI–XVIII ст.* — розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки.

➤ *Остання третина XVIII ст. – перша половина XIX ст.* — криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

У VI ст. слов'яни стали відомі за власним ім'ям, яке є самоназвою. Про це зазначають візантійські автори, в тому числі Йордан у праці «Про походження та діяння готів» (551 р.) та Прокопій Кесарійський в «Історії війн» (550–554 рр.). У період Великого переселення народів у V–VII ст. сформувалися три великі гілки слов'ян: східні, західні, південні.

У *VI–VII ст.* на території України відомо три східнослов'янські археологічні культури: *празька*, котру пов'язують з племенами склавівів, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); *пеньківська*, населення якої відоме за назвою *анти*, котре жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, *колочинська* на території Верхнього Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів. Назва анти в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антив переселилася на Балкани, інша об'єдналася із склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньоцивілізаційних суспільств, в яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади за назвою вервь («мир», «людіє») із алодіальною власністю окремих домогосподарств. Громада складалася з дворич (10–15 димів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками. В історичній літературі двориче описується як

єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконували на спілку. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) общинники користувалися спільно. Громада зберігала верховну власність на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У *VIII–IX ст.* на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою «Повісті минулих літ», формуються територіальні об'єднання — землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з центром у Середньому Подніпров'ї. Суспільно-політичний устрій того часу мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верви з економічносамостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю. Аграрні відносини характеризували «окняжіння» (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства.

Таким чином, господарство східнослов'янських племен характеризувалося переходом до територіальної громади з приватною земельною власністю та індивідуально-приватним господарством, розвитком ремесла, міст і торгівлі. Почався процес формування феодальних відносин.

Київська Русь — це найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. В середині XI ст. її територія охоплювала всі східнослов'янські землі від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодальних відносин є правові документи «Руська Правда», «Правда Ярославичів», Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване «руське право». Вони встановлювали

норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали права феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення «звичаєвого права», регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи — важливе джерело, на якому ґрунтується дослідження історії Київської Русі.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям. Князі-намісники — своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців — великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали «земські бояри» і «княжі мужі». Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони, порівняно із Західною Європою, мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI–XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, не чітко вираженими та оформленими юридично; феодальна драбина була трирівневою: великий київський князь — князі-намісники; великий київський князь — князівські бояри; князі-намісники — земські бояри.

Великий київський князь надавав намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Проте рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Отже, надання бенефіціального типу охоплювали не землі з селянами, а лише передбачали право збирання податків з населення даної території та імунітетні права (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише в кінці XI ст. – на початку XII ст. почалося надання боярам землі зі селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес перетворення земельних бенефіціальних надань на феодальне умовно-спадкове володіння («Кождо держить отчину свою»). Він не завершився в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю, як *державна* (уособлення верховної влади київського князя), *колективна або громадсько-селянська* та *приватна феодальна*. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як *власне князівське, боярське, церковне*. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-маєток отримали назву *вотчина*. Частина вчених вважає, що вотчина — це лише алодіальне землеволодіння, яке можна вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введеному князем Володимиром *десятину* — десяту частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Церковне землеволодіння виникло і збільшилося у другій половині XI–XII ст. із надань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин «на помин душі», приватного придбання, заселення пустищ.

При формуванні феодальної земельної власності та феодально залежного селянства значення мали ті ж чинники, що і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а в середині панівної верстви — покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважають, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не було масового обезземелення селян і формування їх феодальної залежності. Стримуючими чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, за рахунок яких зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідала за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.